

УДК [94:008] (477)

Алла ЗЯКУН

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ У ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ 20-30-Х РР. ХХ СТ.: ВІД ЗБЕРЕЖЕННЯ ДО РУЙНАЦІЇ

В статті розглядається практика руйнування пам'яток культури, що визначалася тоталітарним адмініструванням, нехтуванням історичних і національних традицій, безкультур'ям, що підірвало духовність українського народу, позбавило його національних шедеврів історичної спадщини.

Ключові слова: *культурна спадщина, руйнування пам'яток, вилучені цінності, збереження культурно-історичних цінностей.*

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні відчувається підвищений інтерес до національних традицій та пам'яток культури. Збереження історичної спадщини є не тільки завданням професійним, але й політичним. Тому вироблення ефективних державно-правових норм у галузі збереження культурних цінностей на основі історичного досвіду, як позитивного, так і негативного, є завданням актуальним і невідкладним.

Аналіз актуальних досліджень. Існуючі розвідки з даної теми можна розділити на дві групи: праці істориків, громадських діячів радянського періоду та дослідження сучасних вітчизняних авторів. Праці радянських істориків були заідеологізовані, тому висвітлення даної проблеми подавалося неповним, однобоким змістом. В цих працях не говорилося про збитки заподіяні радянською владою, а якщо щось і згадувалося то подавалося через "необхідність" для подальшої розбудови держави. "Новим поглядом" постала проблема втрачених культурних цінностей в сучасній українській історіографії. Із зростанням інтересу до даної теми почали досліджуватися окремі аспекти ставлення більшовицького режиму до української культури та руйнування її національних пам'яток [2-4; 6; 7; 10]. Аналіз літератури дозволяє стверджувати, що досліджувана проблема ще не достатньо розроблена, а окремі її аспекти взагалі ще не привертали уваги істориків.

Мета статті. У статті зроблений неупереджений аналіз дій радянського керівництва до культурно-історичних цінностей України в 20–30-х рр.

Виклад основного матеріалу. Після жовтня 1917 р., встановлюючи державну охорону пам'яток культури, Радянська влада проголосила збереження культурно-історичних цінностей всіх народів, що входили до складу Російської імперії. Тому 24 листопада 1917 р. РНК і ВЦВК прийняло рішення "Про передачу трофеїв українському народові" [1, с. 3], які були відібрані в Україні ще за Катерини II. Перші пам'яткоохоронні заходи були здійсненні в Україні у січні 1919 р., коли при Харківському губернському відділі народної освіти було створено дві секції – музейна та охорони пам'яток. До всіх повітових і волосних Рад та ревкомів було опубліковано звернення, в якому пропонувалось вжити невідкладних заходів щодо охорони історико-культурних цінностей залишених їх власниками. Цими заходами була охоплена територія Полтавської, Київської, Чернігівської та

Катеринославської губерній. В умовах війни постала потреба створення державного органу, який би здійснював керівництво і координацію по збереженню культурного надбання в загальноукраїнському масштабі. Тому в лютому 1919 р. в Харкові був створений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС).

Важливе значення для охорони пам'яток культури України мало формування правової бази. Декретом Радянського уряду України від 1 квітня 1919 р. всі історичні та художні цінності на території республіки передавались у відання Народного Комісаріату освіти. По всій Україні стала проводитися націоналізація історико-художніх цінностей. Їй підлягали, в першу чергу, музеї, маєтки і садиби, історико-краєзнавчі і художні заклади найбільших міст України. Так, у червні 1919 р. спеціальним декретом на основі націоналізованих зібрань Б.І. та В.М. Ханенків було створено Музей Всеукраїнської Академії наук (з 1934 р. Київський державний музей західного і східного мистецтва). Цим же декретом було націоналізовано зібрання творів мистецтва О.Г. Гансена, на основі яких був створений Третій державний музей, а також Київський художньо-промисловий і науковий музей, що отримав назву Першого державного музею (з 1924 р. Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка, а з 1965 р. Державний історичний музей УРСР). В цьому ж році був оголошений власністю республіки і заповідною ділянкою Голосіївській ліс, що належав раніше Києво-Печерській лаврі (колишня Голосіївська пустинь). Завідування ним було покладено на Українську Академію наук, а на території самої Лаври був створений Музей релігійного культу [9, с. 107].

Постанови радянського уряду та діяльність ВУКОПМІСа створили певні передумови для розгортання музейного будівництва. Якщо в 1910 р. на Україні було 24 музеї, а в 1917 р. – 36, то за 5 післяреволюційних років на базі реквізованих колекцій було організовано нових 63 музеї [11, с. 188].

Плідною і багатообіцяючою була середина двадцятих років. У червні 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили “Положення про пам'ятки культури і природи” [5, с. 27]. За цим документом розпочалася державна реєстрація і класифікація нерухомих пам'яток, їх наукове дослідження, створення мережі історико-культурних і природничих заповідників, музеїв та інших закладів культури. Було розроблено перспективний план історико-археологічних досліджень, за яким в 1928 р. вже працювали наукові експедиції в 30 (із 40) округів України. Зокрема, велись дослідження в Ольвії, відновилися археологічні розкопки античних пам'яток на о. Березань. В різних районах України працювали наукові експедиції, очолювані О. Федоровським, М. Макаренком, Ф. Козубовським, С. Гамченком. Навесні 1927 р., у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу, розпочалися історико-археологічні дослідження Запоріжжя, які очолив Д. Яворницький. Його експедиція виявила і врятувала численні пам'ятки матеріальної культури різних епох на території від Дніпра до Кичкасу. Сотні ящиків з археологічними знахідками були відправлені до Києва, Харкова, Дніпропетровська. Тільки Дніпропетровським музеєм було

zareestrowano u ci roki 36 936 predmetiv istoriko-arheologichnogo znachennja, jaki czekali svogo podalshogo naukovogo doslidzhennja [1, s. 4].

Na prikinci 20-x rokiv kulturnij postup ukrajinskogo narodu був перерваний авторитарними діями партійного керівництва. Справа охорони пам'яток почала різко занепадати. Поширення нігілістичного ставлення до пам'яток старовини набуло теоретичного обґрунтування. Згідно з періодизацією М. Покровського, всі пам'ятки минулого розглядалися як архітектурно-художні твори, які відтворюють у собі епохи феодалізму та капіталізму. За цією ж схемою розглядали всі питання охорони, дослідження, використання та популяризації пам'яток. Вважалося не обов'язковим зберігати пам'ятки старовини, ідеологічно опосередковані інтересами панівних класів. На практиці це призводило до нищення і безгосподарського використання старовини, особливо культового характеру: монастирів, церков, а також садиб історико-культурного призначення.

У 1929 р. розпочалася реорганізація історичних та історико-краєзнавчих музеїв. Головна суть тогочасних змін полягала в тому, що пам'ятки археології, історії, твори мистецтва надмірно доповнювали схемами, діаграмами, виставками на політичні теми. Змінювались погляд і оцінка на головну роль самої пам'ятки в експозиції. Принцип предметності ("речі") підмінювався наочним ілюструванням різних схем. Все це посилювало нігілістичне ставлення до пам'яток матеріальної культури.

Слід зазначити, що більшість пам'яток історико-архітектурного значення складали діючі культові споруди (монастирі, собори, церкви, синагоги, костьоли). Саме проти них і була спрямована політика в галузі охорони пам'яток культури, яку проводив у 20-ті роки НКВС УСРР. Другий з'їзд Спілки воєвничих безвірників у червні 1929 р. проголосив боротьбу з релігією одним з найважливіших напрямів класової боротьби і однією з найголовніших умов соціалістичного наступу.

Слідом за ідеологічною агресією в директивному порядку почалася кампанія по знищенню стародавніх соборів та монастирів. За даними НКВС СРСР в 1917 р. в країні налічувалося 106 356 діючих молитовних будинків усіх віросповідань, а в 1928 р. – 38194, в тому числі православних зменшилося відповідно з 77 767 до 32 995 [1, с. 11]. Монастирі, церкви, костьоли, синагоги закривалися і розбиралися за ухвалою громадян на "будівельний матеріал". Часто для їх руйнування застосовували вибухівку. На місці знесених історико-архітектурних об'єктів тривалий час лишалися пустирища і тільки значно пізніше їх забудовували. Зносилися не тільки культові споруди, а й будівлі цивільної архітектури під приводом, що вони є перешкодою новому будівництву чи вуличному рухові. Приклад, за розпорядженням місцевої влади, під приводом гострої нестачі цегли й каміння, зникали залишки замку Б. Хмельницького в Чигирині. Взагалі відношення до козацтва було "особливим": знищені поховання всіх гетьманів України та козацьких ватажків, зокрема П. Сагайдачного в Братському монастирі в Києві, С. Кішки, Я. Шаха, І. Підкови біля Успенського собору в

Каневі, козацькі цвинтарі. Уціліли лише понівечені могили кошових отаманів І. Сірка та К. Гордієнка.

Знесення чи перебудова архітектурних пам'яток у ці роки санкціонувалися адміністративними й господарськими колами, зокрема, Наркоматом внутрішніх справ, а думка вчених і фахівців ігнорувалася. На Лівобережжі в 1927–1932 рр. майже всі дерев'яні церкви, які були вершиною досягнень українського зодчества, знищили, за винятком церков у Новгород-Сіверську, Лебедині, Новомосковську та ще кількох [1, с. 15]. Було зруйновано Воздвиженський монастир в Полтаві, Покровську церкву 1690 р. в Сумах; Юр'ївську церкву XVIII ст. в Охтирці; архітектурні пам'ятки XVI–XVIII ст. Новгород-Сіверського і Межигірського монастирів; торгові ряди XIX ст. в Чернігові; фортифікаційні споруди в Херсоні і Кам'янець-Подільському; ратушу з вежами в Могилів-Подільському; царські скіфські кургани біля Маріуполя; церкву в селі Петраківці на Дніпропетровщині, яку збудував останній кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський, церкву в селі Малинівці на Харківщині, яку розписував І. Репін. В Україні у ті часи нищили не тільки моделі, малюнки та фото старовинних церков, хрестів і дзвіниць, але й вишивки з хрестами. За даними Спілки войовничих безвірників України протягом 1930 р. було закрито 533 культові споруди. З 12 380 церковних будівель, яких налічувалося в 1917 р. в Україні, до 1936 р. було закрито 7 341 [1, с. 15].

Органи охорони пам'яток, не маючи змоги запобігти знесенню культових споруд, багато з яких мало історико-архітектурне значення, обмежувалися заходами по частковому збереженню майна, що від них залишалися. Для оцінки культового майна утворювалися спеціальні комісії у складі представників місцевої Ради та представника відділу народної освіти. Останнім надавалося право вилучати цінні в історичному, мистецькому або археологічному плані речі.

Органам охорони пам'яток було важко протистояти офіційно санкціонованій упередженості щодо спадщини минулих епох. Наркомос УСРР аби загальмувати процес пошкодження і руйнування пам'яток в жовтні 1931 р. прийняв постанову “Про стан та завдання охорони пам'яток культури і природи”, в якій відзначив незадовільний стан зберігання і використання культурних цінностей. У постанові вказувалося, що всупереч чинному охоронному законодавству за останні роки державними і громадськими організаціями та приватними особами було незаконно знищено багато пам'яток культури і природи [1, с. 16]. Пропонувалось посилити загальну турботу по збереженню всіх узятих на облік пам'яток культури від руйнування, затвердити реєстри ново виявлених пам'яток, а також розширити мережу історико-культурних і природничих заповідників. Крім цього Всеукраїнській Академії наук та іншим науковим і навчальним закладам пропонувалося поєднувати свою дослідницьку роботу з охороною, вивченням і пропагандою пам'яток культури і природи. На жаль, незважаючи на всі ці пропозиції, розроблені заходи лишилися на рівні декларативних проєктів.

Восени 1931 р. до редакції журналу “Пролетарская революция” надійшов лист Сталіна “Про деякі питання історії більшовизму”, який став своєрідною програмою для подальшого розвитку історичної науки. Він містив методологічні вказівки, як слід писати історію партії і революційного руху. Тепер керівників держави менше всього цікавили наукова істина, документальна достовірність та й самі пам’ятки матеріальної культури, які не слугували утвердженню тоталітарних ідей. Офіційно санкціоноване негативне ставлення до пам’яток старовини набувало все загрозливішого масштабу. По суті всі пам’ятки археології, історії, архітектури і природи опинилися поза державною охороною. Вони розпорозувалися по різних відомствах і господарських організаціях. Їх долю, як правило, вирішували службові особи, які не мали нічого спільного з проблемами збереження і вивчення культурних цінностей. Наприклад варварську руйнацьку роботу проводив “Металобрухт” – Державний трест по заготівлі, переробці і постачанню металевого брухту, який до 1930 р. називався Рудметалторг. Його організації, збираючи кольоровий метал для потреб промисловості, нищили святині. Яскравим прикладом цієї діяльності є руйнування Аскольдової могили. За першим Генеральним планом реконструкції Києва у 1934–1936 рр. Аскольдову могилу розчистили від пам’яток минулого і перетворили на міський парк культури та відпочинку. Планово знищили найбагатше аристократичне кладовище, що існувало тут з ХІХ ст., розбили надмогильні мармурові плити, надгробки, які були використані як матеріал для будівництва та оформлення парків. Цінні речі з розритих могил було конфісковано працівниками Наркомату внутрішніх справ.

Байдужість та нехлюйське ставлення до історичних надбань було настільки кричущим, що Головне управління Робітничо-селянської міліції видало спеціальне розпорядження “Про охорону пам’яток культури і природи” від 10 лютого 1932 р. Органам міліції пропонувалося разом з місцевими парторганізаціями та інспекторами народної освіти розробити та видати обов’язкові постанови про охорону пам’яток. Проте якщо такі документи й приймалися, то можливостей їх дотримання майже не було.

По всій країні справа охорони і використання пам’яток переживала тяжкі часи, вкрай потрібно було вжити законодавчих заходів щодо державного контролю довільних адміністративно-господарчих розпоряджень у цій галузі. Тому в серпні 1932 р. ВЦВК затвердив Положення про Міжвідомчий комітет по охороні пам’яток революції, мистецтва і культури при Президії ВЦВК РСФРР [8, с. 58]. На Міжвідомчий комітет покладался загальний нагляд за виконанням постанов уряду з питань охорони пам’яток, обов’язок складення списків пам’яток, що підлягають державній охороні, вирішення всіх питань про їх використання, знесення, перебудову та реставрацію. Але в Україні стан збереження пам’яток старовини зводився нанівець в результаті викривлення національної політики.

Практика руйнувань історико-архітектурних пам’яток в Україні набула ще більших обертів під час індустріалізації, яка супроводжувалася швидким зростанням старих і створенням нових міст. В червні 1933 р. була прийнята

постанова “Про складання та затвердження проектів планування і соціалістичної реконструкції міст та інших населених пунктів Союзу СРР”, а відповідну постанову ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили 20 травня 1934 року [1, с. 24].

Після перенесення в січні 1934 р. столиці з Харкова до Києва розпочалася перебудова міста. У той час, як генеральні плани реконструкції Москви, Ленінграда, Харкова розробляли протягом кількох років, у Києві це завдання виконали прискореними темпами за шість місяців 1935 року. Що ж було втрачено та зруйновано генеральною реконструкцією Києва: Михайлівський Золотоверхий XII – XVIII ст. собор, Богоявленська церква Братського монастиря XVII ст., барокові будівлі Кирилівського монастиря XII–XIX ст., пам’ятник княгині Ользі, будинок Тарновського, кладовища – на Аскольдовій могилі, Флорівське, Кирилівське на горі Щекавиці, церкви – Богородиці Пирогощії, Георгіївська XVIII ст., Десятинна X–XIX ст., Олександра Невського XIX ст., Трисвятительська XII–XVII ст., Петропавлівська XVII ст., Святих Костянтина і Олени XVIII ст. та багато інших пам’яток [1, с. 28].

Негативна практика довільного руйнування давніх пам’яток архітектури при реконструкції і переплануванні не оминула інші історичні міста України: Харків, Дніпропетровськ, Вінницю, Одесу, Чернігів, Полтаву, Суми, Кам’янець-Подільський. При реалізації цих проектів безжально зносились і перебудовувалися пам’ятки історії та архітектури, у кращому випадку вони використовувалися для господарських або атеїстичних цілей. Через численні руйнації на початок 40-х років в Україні не діяло жодної церкви у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях, по одній було в Луганській, Полтавській і Харківській. Знищення унікальних цінностей багатовікової духовної культури поєднувалися з масовими репресіями проти духовенства і віруючих.

Поряд з руйнуванням і перебудовою архітектурних пам’яток величезних втрат зазнали вилучені з них історико-художні цінності. В кінці 20-х років розпочався, а в 30-ті роки набув загрозливих масштабів розпродаж на аукціонах творів мистецтва і пам’яток старовини, організованих на заході Всесоюзним об’єднанням “Антикваріат”. Радянське керівництво ставилося до культурних цінностей як до товару, джерела одержання іноземної валюти. Практично за безцінь збувалися давні скарби. Цивілізований світ не знав подібного розпродажу національних культурних цінностей. Україна від цього “культурного експорту” (понад 6000 тонн) одержала лише 18 мільйонів карбованців, що серед загального обсягу імпорту в СРСР (близько 3,5 мільярда карбованців) складало незначну частку [1, с. 30]. Крім цього пам’ятками історії та мистецькими творами з музеїв, бібліотек, архівів радянське керівництво щедро задобрювало, з політичних міркувань, іноземних дипломатів і бізнесменів. Особливо це було помітно, коли країни Заходу почали згортати торговельні відносини з СРСР. Вилучені цінності, що потрапляли до сховищ Держмузейфонду, теж не були застраховані від

знищення: вони гинули через відсутність належних умов зберігання і безконтрольного розтягування працівниками Наркоматзовнішторгу, об'єднання "Антикваріат", ОДПУ – НКВС, західними і своїми колекціонерами.

Висновки. Як бачимо в кінці 30-х років дещо почала спадати хвиля нищення пам'яток. Які причини спонукали до цього, зараз сказати однозначно непросто. На нашу думку адміністративно-командна система, яка так інтенсивно насаджувалася в суспільстві, прагнула певної стабільності. У справі ж охорони пам'яток культури союзна і республіканська адміністрації на власному негативному досвіді приходили до розуміння, що тотальне знищення культурних надбань не додає авторитету державі. Було припинено безконтрольний масовий розпродаж за кордон творів мистецтва і антикваріату, звернено увагу на збереження пам'яток військової доблесті і використання їх у патріотичному вихованні. Керівництво черговий раз вдалося до кардинальної реорганізації державного управління в цій галузі.

Література

1. Акуленко, В. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.) [Текст] / В. Акуленко. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
2. Вечерський, В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України [Текст] / В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
3. Горбик, В. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: історичний аспект [Текст] / В. Горбик, Г. Денисенко // Історичний журнал. – 2004. – №10 – 11. – С. 85 – 90.
4. Дашкевич, Я. Охорона пам'яток церковного мистецтва [Текст] / Я. Дашкевич // Розбудова держави. – 2001. – №1–6. – С. 66 – 69.
5. Законодавство про пам'ятники історії та культури [Текст]. / Збірник нормативних актів. Під ред. О. Н. Якименка – К.: Політвидав України, 1970 – 464 с.
6. Заремба, С. З. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження [Текст] / С. Заремба. / НАН України. Інститут історії України – Київ, 1998. – 399 с.
7. Нестуля, О. О. Особливості пам'ятко охоронного руху в Україні 1917–1991 рр. та актуальні завдання збереження історично-культурної спадщини на сучасному етапі [Текст] / О. Нестуля // Стратегія українського державотворення: філософсько-політологічний та економічний аналіз. Збірник наукових праць. – Київ, Полтава: АСМІ, 2000. – С. 147-160.
8. Охрана памятников истории и культуры [Текст] / Сб. документов. / Составитель Г. Г. Анисимов. – М., 1973. – 191с.
9. Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника [Текст]. – Киев: Радянська Україна, 1992. – 288 с.
10. Рудий, Г. Я. Становлення державної системи охорони історико-культурної спадщини в Україні (1918–1920 рр.) [Текст] / Г. Рудий // Краєзнавство. – 2001. – №1–4. – С. 95-102.
11. Слуцький, О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші

роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.)
[Текст] / О. Слуцький. – К., 1957. – 210 с.

Summary

Zyakun, Alla. Cultural values in public policy in 20-30 y. of XX century: from preservation to destruction.

The article includes the practice of destruction of cultural monuments that defined the totalitarian administration, neglecting the historical and national traditions, lack of culture that undermined the spirit of the Ukrainian people, deprived of its national heritage masterpieces.

Keywords: *cultural heritage, the destruction of monuments, deleted values, preservation of cultural and historical values.*